MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM

Dr. Gondi József

egyetemi docens

A MARXISTA FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK RÖVID VÁZLATA

KÉZIRAT

3. változatlan utánnyomás

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST 1972

Lektorok:

Mihály Albert
egyetemi adjunktus

Rádi Péter
egyetemi adjunktus

A kiadásért felelős:
a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora
Megjelent a Tankönyvkiadó Vállalat műszaki gondozásában
Műszaki vezető: Hámori József
Műszaki szerkesztő: Szák András
Megrendelve: 1972. junius Megjelent: 1972. augusztus Példányszám: 1000
Készült Rotaprint lemezről (kicsinyítéssel), az MSZ 5601-59
és MSZ 5602-55 szabványok szerint,
3,1 (A/5) ív terjedelemben, - ábrával
Áfész Sokszorositóüzem, Vác 714/1972

A MARXISTA FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK RÖVID VÁZLATA

1. A marxista filozófia létrejöttének történelmi szükségszerűsége

a) Keletkezésének társadalmi alapjai

A XVIII. századi francia materializmust és a XIX. századi klasszikus német filozófiát tárgyalva láttuk, hogy azok a feudalizmus bomlásával, a tőkés termelési viszonyok kibontakozásával, a burzsoázia megerősödésével és a szaktudományok ujabb eredményeivel voltak kapcsolatban.

A XVIII. század végén és a XIX. század első felében további fontos, mélyreható társadalmi változások kezdődtek meg, elsősorban Nyugat-Európában. Meggyorsult az ipari forradalom, a kézművességről a gépi nagyiparra való átmenet. Egyre dominálóbbá váltak a tőkés termelési viszonyok. Több országban a politikai hatalom is a burzsoázia kezébe került. Önálló osztállyá szerveződött a munkásság.

Ezek a változások egy uj filozófia, a munkásosztály filozófiájának létrejöttét alapozták meg.

A gépi nagyiparral - a korábbi, "apró", szétszórt kézművesszerszámokkal szemben - az emberiség és a természet hatalmas erőivel működő, objektiv rendszert alkotó, un. totális termelőerők jelentek meg. Velük a termelés, a fogyasztás, a csere és a népek érintkezése kiléptek korábbi helyi elszigeteltségükből és világméretüekké váltak. Ettől kezdve beszélhetünk világtörténelemről,mind a valóságra, mind a történelemtudományra vonatkozóan.

A termelőerők hatalmas objektiv rendszerré való alakulása megkönnyitette egy olyan filozófia létrejöttét, amelyik felismeri a termelőerők és ezen keresztül a termelési mód alapvetően anyagi jellegét és döntő szerepét a történelemben.

Mindaddig, amig a népek élete helyi keretek között zajlott le, nem volt mód az egész emberiség történetének alapvető összefüggését tudományosan feltáró társadalomfilozófia megalkotására. Erre csak a népek valóságos történelmének világtörténelemmé való alakulásával és az ezt tükröző társadalomtudományok kibontakozásával kerülhetett sor.

A gépi nagyiparral és annak fejlődésével nemcsak a tőkés kizsákmányolás, a kapitalizmus termelőeszköz bázisa jön létre, hanem a magántulajdon, a kizsákmányolás és az osztálytársadalmak megszüntetésének lehetősége, majd szükségszerűsége is. Igy ezek a feltételek már létrejöttük kezdeti időszakában alapul szolgálhattak a kapitalizmus megszüntetését, a szocializmus és kommunizmus megvalósitását kifejező filozófiának, a dialektikus és történelmi materializmusnak.

A gépi nagyipar kialakulásával bekövetkezett a termelőerőknek - a munkaerőnek és a munka eszközeinek - a teljes szétválasztása. Amilyen mértékben nőtt a gépi nagyipar, ugyanolyan mértékben nőtt - az egyik oldalon - a munka eszközeivel nem rendelkező bérmunkások száma, és - a másik oldalon - a termelőeszközökkel rendelkező burzsoázia hatalma és befolyása.

Bérmunkások már korábban is voltak. Szétszórtságuk, szervezetlenségük, viszonylag nem nagy számuk miatt erejük és befolyásuk sem volt nagy. A harmadik renden belül, tulajdonképpen a burzsoázia vezetése és befolyása alatt álltak. Most, az egyre nagyobb gyárakba összevont termelési eszközök koncentrálták és szervezték a munkások egyre növekvő seregét. A munkafolyamat egyenlősítő befolyása alá került dolgozókat a kizsákmányolás fokozódása határozottan és teljesen szembeforditotta a burzsoáziával és összefogásra sarkallta őket. A munkásság önálló osztállyá vált. Osztályharca is egyre élesebbé, mélyebbé, szervezettebbé, forradalmibbá és szélesebbé (nemzetközibbé) vált. Ez azt jelentette, hogy Nyugat-Európában a XIX. század közepe tájára már nem a feudálisok-polgárok, hanem a tőkések és a munkások ellentéte vált alapvetővé. A munkásosztálynak a burzsoáziával való forradalmi szembekerülése megkövetelte, hogy leszámoljon a polgári- és kispolgári ideológiákkal, illuziókkal és kidolgozza saját, önálló filozófiáját: történelmi helyzetének, feladatainak, a társadalom, valamint a világ egészének következetesen tudományos magyarázatát: a dialektikus és történelmi materializmust.

A történelem korábbi fejlődése folyamán, a következő társadalmi-gazdasági formációt képviselő osztály mindig a magántulajdon, a kizsákmányolás, az osztálykiváltságok és osztályellentétek uj formájának megteremtését és fenntartását képviselte és ezért a történelmi fejlődést is csak addig és olyan mértékben vihette előbbre, ameddig és amilyen mértékben ezt kizsákmányolói osztályérdeke számára megengedte. Ezen tulmenően szembekerült a történelmi fejlődés irányával, s - vele szemben - egy másik osztály vált annak képviselőjévé.

A munkásosztály viszont nemcsak egy ideig képviseli a történelmi fejlődést, hanem fennállásának egész ideje alatt, mert nem a magántulajdon, a kizsákmányolás és az osztálykiváltságok uj formájának megteremtését és fenntartását, hanem a kommunizmust, azaz a köztulajdonon alapuló, osztálynélküli társadalmat, s vele az egész további történelmi fejlődést képviseli. Ezért érdekei és a társadalmi haladás között nem lehetnek objektiven ellentétek. Csak annak az osztálynak állhat érdekében a munka, a munkaeszközök, a magántulajdon, az osztályok, az állam, a forradalom stb. lényegének teljesen tudományos feltárása, amelyik munkaerején kivül a termelés egyéb feltételeivel nem rendelkezik, a gépi nagyiparral áll kapcsolatban a termelés során, a magántulajdon, a kizsákmányolás, az osztályok és az állam megszüntetését hajtja végre. A munkásosztály alapvető érdekeinek csak egy olyan filozófia felel meg, amelyik olyannak veszi a világot, mint amilyen (tehát szigoruan tudományos) és lépést tart a társa-

dalom és a szaktudományok fejlődésével. Csak egy ilyen filozófia lehet elméleti iránytűje a valóság olyan mértékű forradalmi átalakításának, mint amit a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet jelent. Ezért állandó érdeke marad a valóság egyre mélyebb és teljesebb feltárása.

A dialektikus és történelmi materializmus keletkezése tehát alapvetően azokkal a társadalmi változásokkal kapcsolatos, amelyek a XIX. század elsőfelében Nyugat-Európában elkezdődtek. E fejlődés ellentmondásai a század közepe táján Németországban összpontosultak, s igy a marxista filozófia keletkezését is különös szálak fűzik az akkori német állapotokhoz.

Németország ebben az időszakban érkezett el a polgári forradalom küszöbéhez. A német burzsoáziának azonban már két fronttal kellett számolnia ebben a küzdelemben. Eggyel, amelyik közte és a feudálisok között húzódott és egy másikkal, amelyen már a Németországban is önállósuló munkásosztállyal került szembe. A feudális erőkkel csak a munkásokkal való szövetségben számolhatott volna le igazán. A munkásosztály fenyegetése viszont arra hajtotta, hogy a feudális erőkkel fogjon össze. Ilyen helyzetben a nagy- és középburzsoázia választása nem lehetett kétséges: meg sem kisérelte következetesen végigjárni a feudalizmussal való leszámolás forradalmi utját, fokozatosan kiegyezett a régi rend képviselőivel. Ennek megfelelően : ahogyan 1848 felé haladva éleződött a nyugat-európai helyzet, ugy nőtt a nagyburzsoázia kompromisszumra való hajlandósága.

Ez a történelmi helyzet a német munkásosztályt különös feladat elé állitotta. Neki kellett képviselnie a következetes polgári forradalom álláspontját is. Ugyanakkor, mint önállóvá lett osztálynak, a saját - burzsoáziával szembeni - érdekeivel és feladataival is tisztában kellett lennie. Ebben a helyzetben már elkerülhetetlenné vált a munkásosztály számára, hogy elméletileg tisztázza helyzetét, történelmi feladatait, a többi osztályoktól való különbségét, azokkal való kapcsolatát és ellentétét, s hogy ezen az alapon önálló világnézetet dolgozzon ki. Igy vált Németország szükségszerüen a munkásosztály ideológiájának - a tudományos szocializmusnak, a tudományos politikai gazdaságtannak és a dialektikus és történelmi materializmusnak - szülőföldjévé.

A németországi helyzet filozófiai tekintetben is kedvezett a marxista filozófia kialakulásának. Hegel és Feuerbach filozófiájában a polgári filozófia csucspontjára emelkedett. A valóság és a kor összefüggéseinek feltárásában elmentek egészen addig, ameddig polgári keretek között el lehetett jutni. Ezért filozófiájuk a dialektikus és történelmi materializmusnak közvetlen forrásává lehetett.

b) A marxista filozófia keletkezésének szaktudományos feltételei

Mint tudjuk, a filozófiában végbemenő változásokat a gazdasági és a politikai élet, valamint az osztályviszonyok változásai csak alapvető irányaiban határozzák meg. A marxista filozófia létrejöttéhez a szaktudományoknak a XVIII. század végén meginduló uj fejlődési szakasza is nagyban hozzájárult.

A gazdasági és politikai élet ujabb jelenségei, az osztályviszonyokban bekövetkezett változások elsősorban a társadalomtudományokat és a társadalomról szóló elméleteket érintették.

Mindenekelőtt a történetirásban születtek kiemelkedő eredmények. A termelés tőkés társadalmasitása, az osztályviszonyok kapitalizmusban való leegyszerüsödése, a tőkés rend ellentmondásainak kibontakozása, a történelmi változás menetének meggyorsulása mindinkább megmutatták a társadalom tényleges belső szerkezetét és lehetetlenné tették, hogy az egyes emberek akaratára, vagy a "természetes észre", illetve a "világszellemre" vezessék vissza a történelmet.

A francia restaurációs kor történetirói, alapos vizsgálatnak vetve alá a nagy francia forradalom történetét, ugy találták, hogy azt nem lehet megfelelően magyarázni, ha csupán az "ész" törvényeiből és a "politikai intézmények" rendszerében bekövetkező változásokkal magyarázzák; az akkori eszmék és intézmények maguk is magyarázatra szorulnak.

Ezt a mélyebb okot keresve állitotta Guizot, hogy a politikai intézmények és eszmék változásait a különböző osztályok egymáshoz való viszonyainak változásából lehet megérteni. Azaz: a társadalmak története osztályharcok története. Thierry és Mignet vizsgálat tárgyává tették az osztályok összeütközésének mozgatórugóit is, és ugy találták, hogy az osztályok e harcukat tényleges érdekeik érvényesitéséért, mindenekelőtt az adott tulajdonviszonyok megváltoztatásáért, illetve megtartásáért folytatják. Az osztály-összeütközések tehát meghatározottak és törvényszerüek.

Ezek a történetirók, ezen az uton eljutottak addig, amig polgári talajon egyáltalán lehetséges volt. Törték az utat a materialista történelemszen lélet kialakitása felé. Tovább jutni már csak annak a kérdésnek a felvetésével lehet, hogy miért bomlik a társadalom ilyen és ilyen osztályokra. Az erre adandó tudományos válasz azonban már a magántulajdon és a kizsákmányolás lényegének következetes feltárásához és leleplezéséhez vezethet, ahová csak a proletariátus érdekeinek talajára helyezkedve lehet eljutni. A restaurációs kor történetirói ezen a ponton megtorpannak. A tulajdonviszonyokat jogi viszonyokként fogva fel, visszakanyarodtak az eszmei és politikai tényezők döntő történelem-meghatározó szerepének a feltételezéséhez.

A tőkés termelés kibontakozásával a gazdasági viszonyok elemzése is egyre inkább nélkülözhetetlenné vált a burzsoázia számára, ami fontos tudományos eredményekhez vezetett az angol polgári közgazdaságtanban.

A polgári közgazdászok azt a kérdést feszegették, hogy miből fakad a gazdagság. A merkantilisták az áruk értékükön felüli eladásában, a fiziokraták az őstermelésben (mezőgazdaság, bányászat) látták a megoldást. Smith és Ricardo felismerték, hogy a munka az érték és a gazdagság forrása. Az elosztás a megtermelt értékek elosztása, és ha az egyik osztály részesedése nő az adott értékből, a másiké szükségképpen csökken. Ezzel az osztályellentéteket az elosztási viszonyokra vezették vissza, tehát az elosztási viszonyokat tartották a döntőnek.

A klasszikus polgári közgazdászok a munkaértékelmélet megalkotásával, az elosztási- és osztályviszonyok közötti kapcsolat megállapításával közvetlenül a marxista politikai gazdaságtan kidolgozását készitették elő. Elgondolásukkal azonban eljutottak a történelem szellemi és politikai szféráit meghatározó anyagi viszonyokhoz, s ennyiben a történelmi materializmus elméleti előkészitőivé is lettek.

A munkaértékelmélet a polgári közgazdaságtan fejlődésének csucspontja. Innen már logikusan következett volna az értéktöbblet, s ezzel ismét a kizsákmányolás és a magántulajdon lényegének tudományos feltárása és leleplezése. A burzsoázia ezt a lépést nem teheti meg, hiszen saját elveinek konzekvenciái fordulnának ellene. Ezért van az, hogy a klasszikus polgári közgazdászok nem tudnak a termelési viszonyok mélyebb szférájába hatolni, hanem megrekednek az elosztási viszonyoknál, nem képesek levonni saját munkaérték-elméletük logikus konzekvenciáit.

A korabeli társadalomtudományok a társadalom változásának, fejlődésének felvázolása terén is előbbre haladtak. A tőkés - munkás ellentét alapvetővé válásával egyre gyakrabban merül fel a kérdés: vajon a kapitalizmus a társadalmi fejlődés csucspontja és végállomása-e?

A XIX. század utópikus szocialistái (Saint-Simon, Fourier, Owen) ugy találták, hogy a polgári forradalmak során meghirdetett "egyenlőség, testvériség, szabadság" elvei nem valósultak meg, hanem visszájára fordultak. A létrejött uj viszonyok nem felelnek meg "az emberi természetnek"[1/] képtelenek a saját maguk által létrehozott ellentéteket feloldani. Uj társadalmi szervezetre van szükség, amelynek alapelve a munka, ahol mindenki hajlamainak megfelelő munkát végez, s igy lehetőség nyilik arra, hogy a legszegényebbek szükségleteit magas fokon tudják kielégiteni, a munkaidő lerövidüljön és a közösség maga gyakorolja hatalmát. Az uj rend megvalósitását azonban a magántulajdon megtartásával és a tőkések meggyőzésével, felvilágositásával akarták elérni.

Elgondolásaik értéke annak kimutatásában van, hogy a tőkés rend ellentmondásai csak egy uj társadalmi szervezetben oldhatók meg. Ezt a rendet körvonalazva a szocialista társadalom utópikus képét vázolták fel. Ezzel közvetlenül a tudományos szocializmus, közvetve a történelmi materializmus elméleti előkészitőinek sorába léptek.

[1/] Az emberi természet kérdését lásd a történelmi materializmus tananyagban.

Szocializmusuk utópikus jellege abból fakadt, hogy a kapitalizmus ellentmondásai akkor még nem éleződtek ki és a proletariátus sem szerveződött még önálló osztállyá. Éretlen helyzetnek éretlen elméletek felelnek meg.

Az ipari forradalom és a tőkés viszonyok előretörése rohamlépésben vitte előre a természettudományok fejlődését is. A nagyipar ugyanis nem lehet meg anélkül, hogy a természet óriási erőit és a természettudományt a termelés folyamatába be ne kebelezze.[2/]

A XIX. század első felében kezdett szétfoszlani az a megkövesedett, metafizikus szemlélet, amely a természetet változatlannak tekintette és amelyen még Kant ütötte az első rést a naprendszer keletkezésére vonatkozó ismert hipotézisével.

Kezdett kialakulni a természeti jelenségek változását, alakulását, fejlődését, összefüggéseit megértő szemlélet. A XIX. századi geológiai kutatások során kiderült, hogy a Föld történetében egymás után képződött rétegek rakódtak egymás fölé. Ezekben régen kihalt növények és állatok maradványaira bukkantak. Kiderült az is, hogy a különböző energia fajták (mechanikai, hő, fény, elektromos mágneses, kémiai energia) nem függetlenek és elszigeteltek egymástól, hanem kölcsönösen átalakulhatnak egymásba. Innen csak egy lépés volt az energia megmaradás törvényének tudományos megfogalmazása.

Egyre másra fedezték fel a kémiai elemeket. Megalapitották az elektrokémiát (Davy), felismerték a molekula és az atom különbségét (Avogadro). Ezzel kiderült és bebizonyosodott, hogy az atomok között, az atomok és a molekulák között, a különféle energiafajták között kölcsönhatás áll fenn, s ezek az átmenetek természetes okokkal magyarázhatók. E felfedezések nemcsak a metafizikára, hanem az idealizmusra és a vallásra is sulyos csapásokat jelentett.

Hasonló eredmények születtek más területen is. Wöhler német vegyész kisérleti uton szervetlenből szerves anyagot állitott elő. E kisérlettel bebizonyosodott, hogy az anyag egyszerűbb formái, meghatározott természeti törvényszerüségek szerint képesek magasabb rendü formákba átmenni , és ehhez az átmenethez nincs szükség semmiféle külső szellemi erőre. Ez a kisérlet nagymértékben megerősitette azt az elképzelést is, hogy az élet az élettelenből keletkezett, s ugyanugy anyagi természetü mint az utóbbi.

Schleiden és Schwann felfedezték a növényi és állati sejtet., Mohl a protoplazmát. E felfedezések bebizonyitották, hogy az élő világ két hatalmas területe, a növény- és állatvilág is egységes, mivel lényegében ugyanolyan alapstrukturáju sejtekből vannak felépitve. Az állatok és a növények

---

[2/] Lásd Marx: A tőke I. köt. 360. old.

rendszerezése során kiderült, hogy azok bizonyos fejlődési sort alkotnak, egyes egyedek két faj határán állnak és igy a fajok sem változatlanok, nincs köztük merev határ. A magasabb rendü fajok az alacsonyabb rendüekből fejlődtek ki, beleértve az embert is (Lamarck, Darwin). Darwin megállapitotta azt is, hogy az emberi agy fokozatosan fejlődött ki az állati agyból. Észrevette az ember szellemi és fizikai tevékenysége közötti összefüggést, s ezeknek a nyelvvel való összefüggését is. Weber és Fechner megállapitották az inger és az érzet közti összefüggéseket, majd az agykéreg érzőmezőit, és ezzel bebizonyitották, hogy az ember tudati tevékenysége az agyhoz és az idegrendszerhez van kötve.[3/]

Mindezeknek az eredményeknek az alapján visszavonhatatlanul megerősödött az a szemlélet, hogy a természet minden jelensége megérthető és levezethető az anyagból, hogy az élettelen és az élő világban egyaránt minden jelenség állandó mozgásban, változásban, átalakulásban van, s hogy az élő az élettelenből, a magasabb rendü az alacsonyabb rendüből, az ember az állatvilágból lett. Maguk a természettudományok dialektikus materialista világszemléletet tettek lehetővé és követeltek meg. Ily módon a materializmus felfogását a természettudományok megcáfolhatatlanul bizonyitják.

3/ Engels, a fenti természettudományos eredmények közül, a három legfontosabbnak, az energia különböző formái egymásba való átalakulásának felfedezését, a sejt felfedezését és a darwizmust tartotta.

a) Az ifjúhegelianizmustól a dialektikus és történelmi materializmus küszöbéig

A kapitalizmusban a munkások nem voltak abban a helyzetben, hogy forradalmi tudományos elméletüket kidolgozzák. Ezt az elméletet csak olyan helyzetben levő személyek alkothatták meg, akik már fiatalon elsajátították a kor szinvonalán álló tudományokat és filozófiát, egész életüket a tudományos munkának szentelték. A dialektikus és történelmi materializmust az értelmiségi családból származó Marx Károly[4] és a tőkés családból való Engels Frigyes[5] dolgozták ki, miközben eljutottak a munkásosztály forradalmi céljaival való azonosulásig.

Marx és Engels munkásságuk kezdetén politikailag liberális-, majd forradalmi demokraták, világnézetileg ifjuhegeliánusok voltak.

Marx első filozófiai munkája (Demokritos és Epikurosz természetfilozófiájának különbségéről. Doktori disszertáció 1841) is jól mutatja ezt. Epikuroszt, aki a bomló rabszolgatartó társadalommal és az öntudatot szegezte szembe, azoknak az ifjuhegeliánusoknak a hatására választja kutatása tárgyául, akik magukat a bomló német feudális rend öntudatos kritikusainak tekintették (Stirner, Bauer). Ezek az ifjuhegeliánusok azonban a világ (benne a történelmi valóság) lényegét is az öntudatban látták, s egyedül a kritikai gondolkodást tekintették az emberhez igazán méltó tevékenységnek. A tömegeket és a gyakorlati tevékenységet lebecsülték. Végül is oda jutottak, hogy a társadalmi fejlődést az abszolut kritika elérésével lezárulónak nyilvánitották.

---

[4] Marx Károly 1818. május 5-én született Trierben. Apja haladó szellemü ügyvéd volt. A bonni, majd a berlini egyetemen végezte jogi, történelmi és filozófiai tanulmányait. Korán az ifjuhegeliánus mozgalomhoz csatlakozott. Kezdetben ujságiró volt, majd a munkásosztály forradalmi elmélete kidolgozásának és a forradalmi munkásmozgalom megszervezésének és szolgálatának szentelte életét. 1883. május 14-én halt meg.

[5] Engels Frigyes 1820. november 20-án született, Barmenben. Apja textilgyáros volt. Ő is korán csatlakozott az ifjuhegeliánus mozgalomhoz. Marxszal együtt résztvett a marxizmus kidolgozásában és a forradalmi munkásszervezetek megteremtésében és irányitásában. 1895. augusztus 5-én hunyt el Londonban.

Marx kiemelte disszertációjában, hogy Epikurosz atomelhajlás-elmélete, az a tény, hogy az atom nem egyenes vonalban esik az űrben, hanem elhajolhat, a mechanikus determinizmus ellen szól. Egyben társadalmi problémát fejez ki: az atom elhajlása analógiájára az egyén is bizonyos szabadsággal bir a szükségszerűtől való elhajlásra. Nem helyeselte azonban Epikurosz individualizmusát, és azt sem, hogy a szabadságot a világtól és az emberektől való elfordulásában látta. Ezzel nemcsak Epikuroszt, hanem az ifjuhegeliánusokat is birálta. Az ifjuhegeliánusokkal ellentétben, Marx a dialektikát nem korlátozta az öntudatra és időben sem zárta le. Azt irta, hogy az öntudat önmagában csak egy bizonyos pontig képes fejlődni. További fejlődéséhez a valóságban és a gyakorlatba kell átcsapnia.

Engels első filozófiai munkái - Marxtól függetlenül - hasonló irányba mutatnak. Az idős és reakciós Schellinggel szemben, baloldali ifjuhegeliánus szellemben a hegeli filozófia pozitivumait védte. Azt hangsulyozta, hogy a hegeli filozófia abszolut szelleme az emberiség tudata, a világszellem öntudata pedig az emberiség öntudata. Az objektum-szubjektum hegeli azonossága sem más, mint az emberi tudatnak és öntudatnak a természettel való azonossága. ("Schelling és a kinyilatkoztatás". 1841)

Marx az egyetem elvégzése után, mint ujságiró, Engels pedig apja manchesteri gyárába lépve, közelebb kerültek a társadalmi-politikai gyakorlathoz, ami jelentős mértékben meggyorsitotta a forradalmi demokratizmus és a materializmus irányába való fejlődésüket.

Marx ujságirói tevékenysége során vizsgálta a társadalmi gyakorlatot és észrevette, hogy az ellentmondásban áll a hegeli állam- és jogfilozófiával, amivel ekkor még egyetértett. Ez a hegeli államjog kritikájára ösztönözte Marxot. ("A hegeli jogfilozófia kritikájából." A hegeli államjog kritikája. 1843,) Ebben a kéziratban már több materialista tendenciáju tételt fogalmazott meg. Ezek közül a legfontosabb az, hogy nem az eszmei természetü államból (az állam eszmei természetét illetően még egyetértett ekkor Hegellel), hanem a valóságos társadalomból kell kiindulni, mivel az utóbbi hozza létre az előbbit. A társadalmi haladás a néptömegek mozgásától függ.

Bruno Bauerral a zsidókérdésről folytatott vitában ("A zsidókérdéshez" 1843) Marx a forradalmi szocializmus álláspontjának igen lényeges gondolatához jutott el. A zsidók szabadságának és egyenlőségének kérdését tárgyalva fejtette ki, hogy a szabadság és egyenlőség lényegében nem vallási, hanem ennél jóval mélyebb politikai és társadalmi probléma. Egyébként is, a szabadságnak és egyenlőségnek több formája és felfogása van. Van politikai emancipáció, amelyik csupán vallásszabadságot, a magántulajdon, az egoizmus és az ipar szabadságát jelenti, és van emberi szabadság, ahol az ember, mint ember szabad. Ehhez azonban már a munka forradalmi megváltoztatására, a magánérdekek és a magántulajdon megszüntetésé-

re van szükség, a társadalmi erők ujfajta megszervezésére, amikoris az ember életforrásainak ura lesz. Marx ez utóbbi mellett foglalt állást.

A következő kérdés most már szükségképpen adódik: a magántulajdon és a magánérdek megszüntetését kinek és hogyan kell elvégeznie? Marx válaszát erre "A hegeli jogfilozófia kritikájá"-hoz irt "Bevezetés"-ében találjuk meg(1843 vége 1844 eleje). E szerint a magántulajdont csak a proletariátus semmisitheti meg, mivel benne összpontosul a fennálló társadalom minden fogyatékossága, s igy nem szabadithatja fel magát anélkül, hogy a társadalom valamennyi szféráját felszabaditaná. A polgári társadalmat csak forradalmi uton, anyagi hatalmat csak anyagi hatalommal lehet megdönteni. A kritika fegyvere nem pótolhatja a fegyverek kritikáját. Ehhez a forradalomhoz uj, forradalmi filozófiára is szükség van, mert az eddigi filozófa (a hegeli) csak a fennálló német állapotók eszmei kifejezése. A munkásosztálynak - saját érdekeit kifejező - filozófiára van szüksége, ami ha behatol a tömegek közé, anyagi hatalommá válik. Marx - mint látható - ezzel eljutott a munkásosztály történelmi szerepének megértéséhez és az azzal való azonosuláshoz; a forradalmi szocializmus talajára helyezkedett.

Közben Angliában Engels szintén hasonló fejlődést futott be.

Vizsgálva az angol állapotokat, ugy látta, hogy az előbb-utóbb forradalomra kényszeriti a munkásosztályt a fennálló rend ellen. A munkásosztály ebben a forradalomban a tulajdon közösségén alapuló társadalmat akar, mert ez felel meg helyzetének és érdekeinek. Engels azonosul ezzel a forradalommal. Egységes filozófiai alapokon álló, a magántulajdon titkát feltáró és leleplező forradalmi kommunizmusra van szükség - irta. ("A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen" 1843.)

Tanulmányozni kezdte az utópista szocialisták és az angol klasszikus polgári közgazdászok munkáit is. Ezen a vonalon is oda jutott: a kapitalizmusban a magántulajdonból fakad minden ellentét: a tőke és a munka, az általános- és egyéni érdek, a kereslet és kinálat ellentéte. Belőle fakadnak a válságok, az a képtelen helyzet, hogy az emberek csupa bőségből éhenhalnak. Ezen a helyzeten lehet és kell is változtatni. A magántulajdont kell megszüntetni. Erre csak a munkásosztály képes és csak forradalmi uton. A burzsoázia ellen folytatott osztályharca révén érik meg és emelkedik fel majd erre a fokra, és lesz képessé erre a hatalmas feladatra. ("A nemzetgazdaságtan birálatának vázlata" 1843 vége 1844 eleje, "A munkásosztály helyzete Angliában" 1845.)

Időközben az ifjuhegeliánusok radikális szárnya egyre jobban balra tolódott. Közülük többen teljesen szakitottak a hegelianizmussal, Feuerbach materialista álláspontra helyezkedett.

Feuerbach materializmusa Marxra és Engelsre is jelentős mértékben hatott. Nem váltak azonban soha a szó szigoru értelmében vett feuerbachiánusokká. A hegeli filozófia pozitiv eredményeit, a dialektikát egy pillanatra sem vetették el. Amikor a materializmus talajára léptek, materializ-

musukat sohasem korlátozták a természet területére. Azonnal elindultak a társadalom materialista felfogásának kialakitása utján is.

Ez a folyamat igen sajátosan jelentkezett Marx "Gazdasági-filozófiai kéziratai"-ban (1844). Itt már társadalomfelfogása is alapvetően materialista. A munkaeszközök és a gazdasági viszonyok döntő szerepének elvét már mindvégig alkalmazta, bár a termelési mód fogalma itt még nem szerepel. Feuerbachhal egyetértve állitotta, hogy a valóságos ember mindenekelőtt testi lény tárgyilag tevékenykedik. A természet nem a szellem megtárgyiasulása, hanem az emberi léttől és öntudattól függetlenül létezik. A természet tárgyai az ember életének és tevékenységének feltételei, csak azokon keresztül és azokon nyilvánithatja életét. Marx azonban nem azonositotta az emberi tárgyiságot a természeti tárgyisággal. Az emberi tárgyiságot a történelmileg alakitott természeti tárgyiságnak nevezte, s a történelmet tartotta az ember igazi természettörténetének.

Ugyanakkor Marx társadalomfelfogása itt még nem következetes és nem teljes. E müben még megtalálható a fuerbachi antropológia néhány fogyatékossága is. (Még nagy sullyal szerepel irásában az ember általános természeti lényege.) Az embertől független természet és az ember számára való természet különbsége egyes vonatkozásokban tulhangsulyozódik.

A Kéziratokban igen nagy helyet foglal el az elidegenedés kérdése. Hegellel és Feuerbachhal szemben Marx azt hangsulyozza, hogy az elidegenedés nem a világszellem, de nem is egyszerüen az emberi lényeg gondolatban való elidegenedése, hanem az ember valóságos anyagi lényegének valóságos elidegenedése, amely a magántulajdonnal és az un. "természet-megszabta" munkamegosztással kapcsolatos. Az elidegenedés mindenekelőtt a munka termékének, magának a munkatevékenységnek, az embernek a természettől és saját nembeli lététől való elidegenedése. A tudatban és a vallásban való elidegenedés mindennek csupán visszfénye. Az elidegenedés a magántulajdon és a természetmegszabta munkamegosztás megszüntetésével megszüntethető. Megszüntetése a kommunizmus megvalósitását jelenti.

Az elidegenedésnek ezt az elméletét Marx az egész hegeli filozófiai rendszer birálatára is felhasználja. Kimutatja, hogy Hegel elidegenedéselmélete a munka valóságos elidegenedésének misztifikált formában való kifejeződése. Hegel szerint a természetben a világszellem idegenedik el és elidegenedése azzal szünik meg, hogy a szellem megismerve a természetet, visszatér önmagába, megszünteti a dologiságot. Hegel az ember tevékenységét az öntudat megtárgyiasulásának vette és idegenségét tárgyiságban látta. Igy, szerinte itt is, az elidegenedés csak e tárgyiság megszüntetésével szüntethető meg. Hegel hibát követ el, amikor az elidegenedést és a tárgyiasulást azonositja.

b) A marxista filozófia alapjainak kialakulása

Marx és Engels felismerve a munkásosztály forradalmi küldetését, szembekerültek mind a hegelianizmussal, mind pedig Feuerbach filozófiájával; felvázolták a dialektikus és történelmi materializmust. Ebből a szempontból különösen két közös munkájuk, "A szent család" (1845) és a "A német ideológia" (1846), valamint Marx "Tézisek Feuerbachról" (1846) és "A filozófia nyomora" (1847) c. írásai a legjelentősebbek.

Mindenekelőtt az idealizmus valamennyi formájával szállnak szembe. Az idealizmus - írták "A szent család"-ban, - a valóság lényegét misztifikálja. Nem a valóságosból, az egyes konkrét dolgokból akarja megmagyarázni az általánost, hanem eszmei önmagából, és a valóságos konkrét-egyest a misztifikált általánosból. Náluk a gyümölcs elvont képzete nem a valóságos alma, körte, mandula stb. közös tulajdonságainak gondolati elvonatkoztatása révén jött létre, hanem a valóságos alma, körte, mandula stb. a gyümölcs elvont képzetének teremtménye. Az igazi gyümölcs a gyümölcs: a körte, alma stb. látszat gyümölcsök.

Feuerbach materializmusának fogyatékosságát látva, minden korábbi materializmus fő fogyatékosságát is észreveszik. Minden eddigi materializmus - írta Marx Feuerbach téziseiben - a valóságot az emberi szemlélettől független (természeti) objektum formájában fogta fel; azaz az embert mint passziv lényt fogta fel, aki csupán tudomásul veszi a valót. Ezt a gyengeségét az idealizmus ki is használta. Az emberi, a tevékeny oldalt - idealista értelmezésben - ellene fordította. Feuerbach sem képes az emberi tevékenységet tárgyi tevékenységként, az emberi lényeget mint az anyagi társadalmi viszonyok összességét felfogni. Materializmusa is szükségképpen szemlélődő és polgári marad.

Marx és Engels a fő figyelmet azonban a materialista történelemfelfogás kifejtésére és megalapozására fordították. Ez volt elméletükben a teljesen uj. A szocializmus forradalmi elméletének kidolgozása is elsősorban a társadalomfilozófia kidolgozását követelte meg. Marx és Engels jól tudták, hogy az idealizmus, különösen a társadalomfelfogás terén, a leghatározottabban ellentétes a forradalmi szocializmussal. Ha a gyümölcs eszméjéből lesznek a valóságos gyümölcsök, a tőke fogalmából a valóságos tőke, akkor nem a valóságos tőkét kell tárgyilag, gyakorlatilag legyőznie a munkásosztálynak; nem osztályharccal, forradalommal kell foglalkozniok, hanem csupán gondolataik megváltoztatásával, eszmei harccal és kritikával. Ebben az esetben a szocializmus valósága feloldódik az elgondolt szocializmusban. A munkásosztály igy sohasem szabadul fel. A dolgozóknak felszabadulásuk érdekében a valóságos tőkét kell valóságosan legyőzniök ahhoz, hogy bérmunkás létüket megszüntethessék. Egyáltalán nem az a lényeges tehát, hogy a proletariátus időlegesen mit képzel el céljaként, hanem az, hogy mi a proletariátus és létének, életkörülményeinek megfelelően mit lesz kénytelen cselekedni. Nem az elgondolt tőkével és annak kritikájával kell

elsősorban foglalkoznia, hanem a valóságos tőkével és a forradalmi osztályharccal, ami azt ténylegesen megszüntetheti. ("A szent család.")

A materialista történelemfelfogás első összefüggő, rendszeres kifejtésére Marx és Engels "A német ideológiá"-jában került sor. Ebben az alapvető jelentőségű közös munkájukban abból indultak ki, hogy a társadalomnak mindenekelőtt természeti alapzata van. Az ember, a társadalom azonban nemcsak azonos a természettel, hanem különbözik is tőle. A történelem az ember által átalakított természet és a vele kapcsolatban levő történeti társadalom. Az ember abban különbözik az állattól, hogy termeli létfeltételeit. Az, hogy az emberek mik, áttól függ, hogy mit és főképpen hogy hogyan termelnek. A társadalom társadalmi alapzata a termelési mód. A termelési mód a termelőerők és az "érintkezési" (termelési) viszonyok egysége. A két oldal dialektikus kapcsolatban áll egymással. "Az érintkezési viszonyok a termelőerők állapotának felelnek meg." A termelőerők, az embernek a természethez, az érintkezési viszonyok pedig az emberek egymáshoz való anyagi viszonyát jelentik. Igy az emberek természethez való viszonya szabja meg egymáshoz való viszonyukat és forditva, egymáshoz való viszonyuk természethez való viszonyukat. Ez az alapvető objektiv társadalmi törvény, ami az egész történelmi fejlődést meghatározza.

Ezen az alapon vázolták fel a társadalmi tudat materialista felfogását is. Ezek szerint az emberek anyagi viszonyai az elsődlegesek. A tudat másodlagos, soha sem lehet más, mint a tudatos lét. Az emberek tudatának változásai az emberek anyagi termelésének és érintkezésének változásától függnek. A tudat társadalmi.

A társadalom fejlődik. A kielégitett szükségletek ujabb szükségleteket teremtenek, s ezek a termelőerők további fejlődéséhez, a munkamegosztás kibontakozásához, majd a magántulajdon létrejöttéhez vezetnek. A magántulajdon alapján jött létre az állam és a jog. Az állam nem más, mint az uralkodó osztály közös érdekei érvényesitésének eszköze.

A munkamegosztás és a magántulajdon fejlődése a gépi nagyipar, a modern proletariátus és a tőkés viszonyok kialakulásához vezetett. Ezek a termelőerők - egy idő után - teljes mértékben már csak akkor fejlődhetnek, ha megszünnek a magántulajdon erői lenni. Ezen alapul a munkásosztály forradalma, amely megdönti az egész eddigi termelési és érintkezési mód hatalmát. A kommunizmus tehát az egész eddigi történelmi fejlődés szükségszerü következménye. A kommunizmusssal megszünik a magántulajdon. A munkamegosztás szabad és önkéntes lesz. Az egyének személyisége teljesen kibontakozhat. Megszünnek az osztályok, a szellemi és fizikai munka, a város és falu, az egyéni és társadalmi érdek ellentéte.

E materialista történelemfelfogás alapján dolgozták ki 1848-ban Marx és Engels a Kommunista Párt programját "A Kommunista Párt Kiáltványá"-ban. Ebben kimutatták, hogy a burzsoázia elvesztette forradalmi vezető szerepét. A tőkés rend kibontakozásával kibontakoztak megszünte-

tésének feltételei is, mindenekelőtt a modern nagyipar és a forradalmi munkásosztály. Elemezték a munkásosztály természetét, osztályharcának és forradalmának lényegét. Kitértek a kommunizmus megvalósításának feltételeire és módjaira. Bírálták a különböző reakciós és utópikus, kispolgári szocialista elméleteket. Végül a munkásosztályt világméretű összefogásra és harcra hívták fel a burzsoázia hatalmának megdöntéséért.

3. A marxista filozófia 1848-tól a század végéig terjedő időszakban

Az 1848-49-es forradalmakban valóban bekövetkezett a nagy fordulat: Nyugat-Európában az osztályharc döntő formájává a munkások és tőkések ellentéte vált. A forradalmakat leverték, de ez nem a feudális viszonyok megerősödését, hanem a kapitalizmus békés terjeszkedésének meggyorsulását eredményezte. A tőkés rendszer általánossá válása a munkásosztály számszerü és szervezeti növekedését hozta magával, ami a munkásmozgalom erősödésével (1864. I. Internacionálé) és a társadalmi feszültség növekedésével, az osztályharc fokozódásával is együtt járt. Ez a feszültség 1870. szeptemberében Franciaországban tetőzött. A forradalom elsöpörte L. Bonaparte császárságát, demokratikus köztársaságot hozott létre, majd amikor ez sem volt képes megoldani a válságot, a Párizsi Kommünben 1871. márciusában a munkásosztály ragadta magához a hatalmat.

A kommün veresége, majd a monopolkapitalizmus kibontakozása igen ellentmondásosan hatott a nyugat-európai munkásmozgalomra. Ennek a vezetése egyre inkább a megnövekedett és megerősödött munkás-arisztokrácia kezébe került. Erősebb forradalmi munkásmozgalom a század végéig csak Németországban maradt meg.

A szaktudományok fejlődése a XIX. század második felében igen erőteljesen meggyorsult. Hogy csak a legdöntőbbeket említsük: létrejött a kinematika, a termodinamika, az elektromosságtan. Maxwell kidolgozta az elektromágneses erőtér elméletét. Felfedezték a katódsugárzást. A kémiában Mengyelejev megalkotta periódusos rendszerét. Kialakulóban volt a szerves vegyületek szerkezetének elmélete (Butterov, Kekulé). Egyre bonyolultabb szerves vegyületek kísérleti előállítására került sor. Felmerült a gondolat: az élő anyagnak is vegyi folyamat utján kellett keletkeznie.

A biológiában Haeckel megfogalmazta az egyedi és a törzsfejlődés közti összefüggést. Virchow jelentős lépéssel vitte előre a szervezet sejtés - felépítéséről szóló elméletet. Megszületett a mendeli örökléstan. Darwin bebizonyitotta, hogy az ember is az állatvilágból származik.

A társadalomtudományok köréből az ősközösségi társadalomra vonatkozó kutatások voltak a legjelentősebbek (Bachofen, Morgan, Taylor, MacLennan stb .).

Az 1848 utáni időszak uj helyzetet teremtett a marxista filozófia számára is.

Az 1848-52-es forradalmi és ellenforradalmi események kiváló alkalmat nyujtottak arra Marxnak és Engelsnek, hogy az addig csak elvileg körvonalazott filozófiájukat, elsősorban a történelmi materializmust a történelmi események gyakorlati próbájának vessék alá. Az eseményeket a már alapvonalaiban kidolgozott dialektikus materialista történelemfelfogás alapján elemezték és az elemzés fényesen sikerült (Marx: Osztályharcok Franciaországban, Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája; Engels: Forradalom és ellenforradalom Németországban.) Az 1848-50-es forradalmak és ellenforradalmak gazdag tapasztalattal szolgáltak a munkásosztály osztályharcának és forradalmának pontosabb megértéséhez, a materialista történelemfelfogás, de főleg a tudományos szocializmus osztályharc-, osztályszövetség-, forradalom- és államelméletének továbbfejlesztéséhez.

A tőkés termelés gyors fejlődése, a forradalmak leverése, méginkább arra késztették Marxot, hogy a tőkés gazdaságot - az eddiginél - sokkal mélyebben és alaposabban elemezze. Ennek alapján kezdett hozzá "A tőke" megirásához. (Nyers fogalmazványát 1857-58-ban készitette el. "A tőke" I. kötete 1867-ben, II. és III. kötete halála után 1885-ben, illetve 1894-ben jelent meg.)

Ez a munka sem szüken közgazdasági jellegü. Marx a tőkés gazdasági viszonyokat - "a tőke logikáját" - is a dialektikus és történelmi materializmus alapján és módszerével (azaz logikájával) elemezte. Benne tehát nemcsak a tőke logikáját, hanem a dialektikus gondolkodás logikáját is kifejtette, nem külön absztrakt formában, ugyan, de egy anyagon alkalmazott formában. Ezért "A tőke" filozófiai jelentősége is nagy. Igy ezeknek az elemzéseknek a sikere szintén a történelmi materializmus próbáját, ellenőrzését és bizonyitását is nyujtotta. Joggal állapitotta meg Lenin, hogy a történelmi materializmus végérvényes bizonyitását "A tőke" jelentette. E mellett Marx "A tőké"-ben számos történetfilozófiai problémát is elemzett (alap és felépitmény viszonya, a társadalmi-gazdasági alakulat, a társadalmi törvény és a munka fogalmai, a termelés, elosztás, csere, fogyasztás általános dialektikája; a termelőerők és termelési viszonyok dialektikája; a látszat és lényeg viszonya, a fetisizáció fogalma, a társadalmi megismerés általános sajátosságai és módszere stb.).

Általános jellegü filozófiai munkák 1870 után születtek ismét a marxista filozófiában. Ezeket - a Marx és Engels közt létrejött munkamegosztás alapján - főként Engels irta.

Időrendben közülük az "Anti-Dühring" az első (1877-78). Megirása alapvetően a munkásmozgalom érdekeivel kapcsolatos. A munkásmozgalomban erősödő opportunizmus hatására ugyanis a különféle kispolgári szocialista elméletek és az "uj" szocializmus különböző tudománytalan bölcseleti rendszerei gomba módra szaporodtak és terjedtek el a munkások között. Németországban 1875-ben egyesült a két munkáspárt (eisenachiak és lassalleanusok), s létrejött Európa első Szociáldemokrata Pártja. Programjában sok lassalleanus opportunista tételt vettek ugyan be (amit Marx birált is "A góthai program kritikája" c. müvében), gyakorlati lépései azonban alap-

vetően forradalmiak voltak. Egységüket és forradalmiságukat veszélyeztette Eugen Dühring zavaros bölcseleti és kispolgári szocialista elméletének terjesztése. A helyzetet különösen sulyosbitotta, hogy nézeteit még egyes szociáldemokrata vezetők is melegen fogadták. Ilyen körülmények között kérték fel Engelst Németországban élő barátai, hogy lépjen fel Dühring ellen, nehogy a fiatal, nem régen Gothában egyesült munkáspárt ujból szétszakadjon.

Dühring azt állitotta, hogy filozófiája minden világokra érvényes, teljesen befejezett rendszer. A világ alapelvekből vezetendő le, s egysége létében van. Kezdetben a mozgás, a tér és idő nem jellemzik a világot. Az csak később tér át a mozgásra, tér- és időbeliségre. A dialektika észszerütlenség, csupán hegeli "lázfantázia". Az igazság is csupán örök és végleges lehet, a viszonylagosság összeegyeztethetetlen a valóság igaz ábrázolásával. A történelem két ember egyenlő akaratából levezethető. Az egész addigi történelem az erőszakon alapszik. A szocializmus pedig az emberek erkölcsösség, igazságosság és jogosság érzésén alapszik.

Engels birálva Dühring koncepcióját, a főbb kérdésekben körvonalazta a marxista filozófia és politikai gazdaságtan, valamint a tudományos szocializmus álláspontját.

Abból indult ki, hogy a tudományos filozófiának a valóságot kell alapul venni. A tudományok és az emberi gyakorlat azt bizonyitják, hogy a világ, a valóság egysége anyagiságában van. A tudat az anyagból lett, s nem más, mint az ember tudata. Az anyag mindig mozgásban volt, s a tér és idő éppugy elválaszthatatlan az anyagtól, mint a mozgás. Gondolkodásunk sem csak korlátlan, hanem viszonylagos is. Korlátlan a hajlam, a rendeltetés, a lehetőség, de korlátolt a mindenkori és az egyéni megvalósitás tekintetében. Igy igaz ismereteink nagyrésze is - bár kétségtelen, hogy vannak un. örök igazság jellegü elemei is - viszonylagos igazság. A mennyiség és minőség kölcsönös egymásba való átcsapásának törvénye, az ellentétek egysége és harca, a tagadás tagadásának dialektikus törvényei nem a hegeli spekuláció üres, tartalmatlan termékei. Maga a valóság, a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás - dialektikus.

A társadalmat nem az egyénből és az erőszakból, hanem az emberek anyagi létéből kiindulva lehet tudományosan megérteni.

Az erőszak a magántulajdon létét tételezi fel. Rabolni csak ugy lehet, ha van mit és van mivel; azaz, ha a rabló fegyverei hatalmasabbak, mint azoké, akiktől rabol. És az erőszak eszközeit, a fegyvereket is termelni kell. A szocialista rend nem vágyakon, gondolatokon alapszik, sőt még csak nem is pusztán politikai mozgalmakon, hanem szintén a tőkés termelési módon és annak ellentmondásain. A burzsoázia és a proletariátus közötti harc is ennek megnyilvánulása.

Engels "A természet dialektikája"c. (1873-1882) irásában kisérletet tett kora természettudományos eredményeinek filozófiai összefoglalására és általánositására. Befejezni e művét sajnos nem tudta. Előmunkálatait az "Anti-Dühring" megirása miatt félbe kellett hagynia. (Eredményeinek

egy részét az "Anti-Dühring" természetfilozófiai részében felhasználta.) A Marx halála után ráháruló feladatok pedig már nem engedték visszatérni többé nagy tervéhez. Igy ez a munka befejezetlen kéziratként maradt ránk.

"A természet dialektikája" igy is nagyon értékes számunkra. Tulajdonképpen a dialektikus materialista természetfilozófia körvonalait vázolta fel benne Engels. Elhatárolta magát mind a pozitivista, mind pedig a metafizikus spekulativ természetfilozófiától. A pozitivizmusnak azzal az állitásával szemben, hogy nincs szükség a természettudományok eredményeinek filozófiai összefoglalására és általánositására, azt állitotta, hogy a természettudományos eredmények dialektikus materialista összefoglalása és általánositása elkerülhetetlen. A természettudományoktól elszakadt, metafizikus és spekulativ természetfilozófusok nézeteit birálva pedig azt mondotta, hogy a természetbe nem beleszerkeszteni kell a kiagyalt általános összefüggéseket, hanem a természettudományok eredményeinek feldolgozása alapján magából a természetből kell azokat kivonni.

Engels ezt a tételt nemcsak hirdette, hanem hozzá is látott megvalósitásához. Tanulmányozva kora különböző alapvető szaktudományait, a mechanikát, a csillagászatot, a fizikát, különösen az elektromosságtant, a matematikát, a kémiát és a biológiát, megkezdte eredményeik általánositását. Elért eredményei közül a következőket emeljük ki:

Az anyag sohasem volt homogén, mozdulatlan ősanyag. Mindenkor és mindenütt mozgó és sokféle formában létezett. Egyszerübb formái képesek arra, hogy meghatározott körülmények között magasabb rendü formákba menjenek át. Az anyag a természetben is a dialektika törvényei szerint mozog, fejlődik és több alapvető formája van: a mechanikai, fizikai, kémiai és a biológiai. A magasabb rendü mozgásformák az alacsonyabbrendüekre épülnek, ugyanakkor minőségileg ujat is tartalmaznak. Sokoldaluan vizsgálta Engels az élettelen anyag általános tulajdonságait, az élettelen és az élő anyag viszonyát. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy az élettelen anyag megfelelő körülmények között élővé lesz. Kisérletet tett az élet és az anyag fogalmának meghatározására.

Engels itt kifejtett dialektikus materialista természetfelfogása alapjaiban ma is helytálló. Egyes részkérdésekben elfoglalt álláspontja természetesen a korabeli természettudományok eredményeivel együtt ma már módosulásra szorul vagy elavult (pl. a monérákról, a sejt alatti állitólagos élőlények létezéséről vagy az éterről szóló tudományos elmélet elfogadásán nyugvó tételei). Más kérdésekben viszont a dialektikus materializmus tudományos módszere alapján Engels kora tudományához viszonyitva messze előrelátott. Több fontos, akkor meg nem oldott szakkérdésben helyes irányba orientálta a természettudományos kutatást. Meglátta pl. azt, hogy a mechanikai, kémiai és fizikai mozgásforma egységének kulcsa az elektromosságban rejlik. Az anyag oszthatóságának kérdésében azt vallotta, hogy valószinüleg nem az atom a legegyszerübb, legkisebb anyagrészecske.

"A természet dialektikája" rendkivül gazdag munka. Sok értékes tu-

dománytörténeti, filozófiatörténeti és ismeretelméleti kérdésfeltevés, megállapitás és elemzés is található benne, elsősorban a természetre vonatkozóan, de általánosságban is.

Az 1870-es években jelent meg Morgan hires könyve "Az ősi társadalom" (1877 London), amelyben irója kimutatta, hogy az ősi társadalom anyajogu volt, s hogy a családformák történetileg változóak. Marxtól függetlenül - a tények vizsgálata alapján - Morgan eljutott a család és az ősközösségi társadalom számos vonatkozásának történelmi materialista felfogásához. Marx Morgan eredményeit figyelembe véve, az ősközösségi társadalom és a család történelmi materialista elméletének kidolgozására készült. Halála azonban megakadályozta benne és igy ez a feladat is Engelsre hárult. Engels "A család, a magántulajdon és az állam eredete" (1884) cimmel irta meg ezt a munkát.

A mü a történelemelőtti kulturfokok általános jellemzésével kezdődik és a család problematikájának feldolgozásával folytatódik. Engels kimutatja, hogy a család a társadalom változásainak nagyobb fordulópontjain szükségképpen megváltozott. A vadság korát a matriarchális rokonsági rendszeren alapuló csoportházasság jellemezte. A vadságból a barbárságba való átmenet során a még mindig matriarchális rendszeren belül párosházasság alakult ki. A magántulajdon létrejöttével keletkezett a patriarchátus, majd a monogám család. A proletariátus életkörülményei és a magántulajdon felszámolása teszik majd lehetővé a nemek egyenjoguságán és a szerelmen alapuló pároscsalád létrejöttét.

A továbbiakban Engels az irokéz, a görög, a kelta és a német nemzetségek történetének feldolgozása alapján, fővonalaiban felvázolta az ősközösségi társadalom jellemzőit, felbomlásuk és az állam kialakulásának folyamatát, feltárva annak döntő meghatározóit, a munkaeszközök, a munkamegosztás, a tulajdon és a csere területén végbement változásokat. Meghatározta az állam fogalmát, körvonalazta lényeges jegyeit.

1888-ban készült Engels közismert összefoglaló jellegü munkája: "L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása". Ezidőtájt a polgári filozófiában divattá lett a Kanthoz, Hegelhez és Feuerbachhoz való visszanyulás, természetesen elsősorban azt emelve ki filozófiájukból, ami hibás és már korukban sem volt haladó. Engels - felhasználva a "Neue Zeit" felkérését, hogy Starcke Feuerbachról irott könyvéről birálatot irjon - ezzel a torzitott polgári felfogással állitotta szembe Hegel és Feuerbach marxista értékelését. Müvében rámutatott filozófiájuk pozitiv és negativ vonásaira, s eközben azt is kiemelte, hogy pozitiv eredményeik milyen jelentős hatást gyakoroltak a marxizmus létrejöttére.

A mü igen fontos része a második és a negyedik fejezet. A másodikból a filozófia alapvető kérdése dialektikus materialista elmélete alapjainak kifejtését és az agnoszticizmus marxista birálatát kell kiemelnünk. A negyedik rész a marxista filozófia keletkezéstörténetének egy sor kérdését és a materialista történelemfelfogás több fő kérdésének ragyogó magyarázatát és összefoglalását nyujtja.

A marxista történelemfelfogás terjedésével mind gyakrabban fordult elő, hogy annak fontos tételeit kiforgatták, vagy eltorzitották. A vulgárökonomisták a termelési mód döntő szerepének elvét ugy értelmezték, hogy csak ez az egyedüli meghatározó tényező a történelemben. Engels több 1890-1895 között irott levelében szembeszállt ezzel a vulgarizálással. Kiemelte, hogy a termelési mód döntő jellege sem azt nem jelenti, hogy a termelési mód a társadalom többi jelenségeinek mindegyikét közvetlenül határozza meg, sem azt, hogy az eszmék szerepe nem lenne jelentős a történelemben. Az eszméknek van viszonylagos önállósága és igen nagy hatást gyakorolnak a társadalom életére és menetére.

Marx és Engels munkásságának - mint láttuk - alapvetően két szakasza van. Az első lényegében 1844-ig tart. Ebben az időszakban, kezdetben az ifjuhegeliánusokhoz tartozó idealisták voltak, később Feuerbach materializmusának követőivé váltak. Feuerbach álláspontjára térve azonban gyors ütemben elszakadtak Feuerbachtól is, bár egyelőre még több tartalmi és terminológiai vonatkozásban hatása alatt maradtak ("Gazdasági-filozófiai kéziratok").

Marx és Engels fejlődésének második szakasza 1844-ben kezdődött. "A szent család" és "A német ideológia" c. közös munkáikban már a dialektikus és történelmi materializmus alapkoncepcióját fejtették ki, szembefordulva Hegellel, az ifjuhegeliánusokkal és Feuerbachhal is. A továbbiakban ezt a koncepciót fejtik ki a legkülönbözőbb vonatkozásokban, alkalmazzák és fejlesztik tovább a társadalmi gyakorlat és a szaktudományos eredmények fejlődése alapján.

A polgári, kispolgári és revizionista ideológusok sokat foglalkoznak Marx és Engels fejlődésének két szakaszával, azok egymáshoz való viszonyával. Egyesek arra törekszenek, hogy a két szakasz minőségi különbségét eltüntessék, s igy az elsőben meglevő hegeliánus, feuerbachiánus, utópikus, liberális és polgári demokratikus vonásokból átvigyenek a következetesen forradalmi és tudományos másodikba. Mások egyenesen azt állitják, hogy Marx és Engels igazi tanitása a korai müveikben van. Ekkor álltak valóban a szocializmus és a humanizmus álláspontján, mert nem helyezték előtérbe az osztályharc, a forradalom, az erőszak, a proletárdiktatura, "A kisajátitók kisajátitásának" gondolatát.

Ezek a vélemények alapvetően hamisak. Abból a tényből fakadnak, hogy a marxizmus, igaza és elterjedtsége miatt többé már nem hagyható figyelmen kivül, illetve nem vethető el elemzés nélkül. Ezért egyre nagyobb mértékben veszik figyelembe a marxizmus álláspontját, ismerik el egyikmásik elvének igaz voltát és épitik be azokat saját koncepciójukba.

Olyan elméletek is napvilágot láttak, amelyek Marx és Engels filozófiai munkásságát igyekszenek egymással szembeállitani. Ez a törekvés is helytelen. Marx és Engels nem egyszer maguk irták le, hogy álláspontjuk azonos, hogy szinte valamennyi lényeges munkájukat megbeszélték és az

közös véleményüket fejezi ki. Levelezésükből kiderül, hogy Marx "A tőke" írása közben rendszeresen kikérte Engels véleményét és Engels is ezt tette "A természet dialektikája", az "Anti-Dühring" stb. írása közben.

Marx és Engels fejlődésének két szakasza között természetesen nemcsak ellentét van, hiszen az első szakasz vezetett a másodikhoz. Említettük, hogy Marx és Engels "sajátos" módon voltak ifjuhegeliánusok és feuerbachiánusok ebben az időben; azaz több tekintetben már ekkor is túlléptek elődeik álláspontjain (kezdetben azok koncepcióinak keretében). Ezek kiemelése rendkivül fontos számunkra, hiszen a marxizmus klasszikus képviselői elméleti fejlődésének helyes megismerésével érthetjük csak meg igazán a dialektikus és történelmi materializmus létrejöttének folyamatát. Kiemelésük azonban sohasem homályosithatja el azt, hogy fejlődésük 1844 előtti és utáni szakasza lényegében különböző.

Amig a polgári marxológusok és revizionisták az azonosságukat, addig a dogmatizmus különbségüket tulozta el. Keveset, vagy egyáltalán nem foglalkozott Marx és Engels ifjukori fejlődésével.

Marx és Engels követői a II. Internacionálé időszakában

Marx és Engels elméleti és gyakorlati munkássága csakhamar követőkre talált nemcsak a munkások, hanem az értelmiségiek és gyakorlati politikusok körében is. Közülük többen egész életükre marxistákká lettek, mások később elhagyták a forradalmi munkásosztály elveit.

A német forradalmi munkásmozgalom egyik legjelentősebb személyisége August Bebel (1840-1913) volt. Elméleti érdeklődésének középpontjában a történelmi materializmus állott. Fő müve: "A nő és a szocializmus" (1879).

Paul Lafargue (1842-1911) a francia forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosaként tevékenykedett. Tagja volt már az I. Internacionálénak is, részt vett Párizsban a Kommün harcaiban. Fontosabb munkái: "K. Marx gazdasági determinizmusa" (1909), "A megismerés problémája", (1910). Kiemelkedő vallászkritikai tevékenységet is folytatott.

Antonio Labriola (1843-1904) olasz marxista irta a "Kommunista Kiáltvány" egyik első jelentős méltatását. Fő müve "A materialista történetfelfogás körvonalai" (1895) cimen jelent meg.

Karl Kautsky (1854-1938) is az 1910 körüli évekig a jelentős német marxista teoretikusok közé tartozott. Kitünő munkát irt "A kereszténység eredeté"-ről (1885), "Marx gazdasági tanai"-ról (1887) és "A szocializmus előfutárai"-ról (1895). Bár az 1800-as évek végén birálta a revizionistákat, Bernsteint, 1910 után fokozatosan szembefordult a forradalmi marxizmussal. Eleinte a revizionizmussal való megbékélés hivévé, majd annak a szocialista forradalmak után szövetségesévé vált.

Franz Mehring (1846-1919) szintén a német munkásmozgalom kimagasló képviselője volt. Elméleti tevékenysége nagyon gazdag kört ölelt fel. Négykötetes munkát irt a német szociáldemokrácia történetéről. Egyik legjelentősebb birálója volt a korabeli polgári filozófiának ("Kant és a szocializmus"1910). Kiemelkednek esztétikai tanulmányai ("Lessing-legenda" 1892, "Esztétikai tanulmányok" 1898-1899 stb.). Több kérdésben hibás álláspontot képviselt. Nem értette meg kellően a felépitmény és ezen belül az eszmék történelmi szerepét, 1914 után az opportunistákkal való lenini szakitás szükségességét. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására azonban ismét szorosabbra füzte kapcsolatait a forradalmi munkásmozgalommal.

Az első jelentős orosz marxista G.V. Plechanov (1856-1918) volt. Kiemelkedő szerepet játszott a marxizmus oroszországi elterjesztésében, a leninizmus előkészitésében. Első marxista irásában a narodnyikok[6/] szubjektiv idealista történelemszemléletével szembefordulva a történelmi materializmus alapgondolatait fejti ki. ("A monista történelemfelfogás fejlődésének kérdéséhez" 1895). Ugyancsak a személyiség szerepét eltulzó narodnyik álláspont marxista kritikájaként irta meg "A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez" c. munkáját (1898). Marx több művét forditotta orosz nyelvre. Birálta a korabeli polgári filozófiát ("Henri Bergson"), a revizionisták elméleteit ("Bernstein és a materializmus"). 1903 után Plechanov politikai sikon eltávolodott a forradalmi marxizmustól, mint mensevik, szembehelyezkedett a bolsevikokkal.

6/ A narodnyikok (népiesek - oroszul) olyan politikai áramlat volt, amely azt hirdette, hogy Oroszország sajátos körülményei következtében reá nem vonatkoznak a társadalmi fejlődés általános törvényei. Az ország elkerülheti a kapitalizmust, a paraszti földközösség közvetlenül szocialista társulássá válhat s következésképpen a haladó átalakulás fő ereje nem az "idegen testet", "nem népi elemet" jelentő munkásosztály, hanem a parasztság lesz. Ez a politikai irányzat fokozatosan a marxizmus, majd a tudományos szocialista politika ádáz ellenségévé vált.

4. A marxista filozófia fejlődése a századfordulótól 1917-ig

A XIX. század végén Nyugat-Európában a hatalmas technikai fejlődés erőteljesen meggyorsult. Rohamosan fejlődni kezdett a nehézipar, azon belül a gépipar. Mindezek talaján egyre hatalmasabb monopóliumok jöttek létre. Meggyorsult a banktőke koncentrációja és az ipari tőkével való összefonódása. Gyorsan nőtt a tőkekivitel, fokozódott a fejlődés egyenlőtlensége, a legfejlettebb tőkés országok közt is. Kiéleződött a harc a világ ujrafelosztásáért. Fokozódott a militarizmus. Gazdasági és politikai válságok sorozata hullámzott végig az imperialista országokon. Az imperialista politika egyre reakciósabbá vált. 1914-ben kitört az első világháboru. A történelem elérkezett a szocialista forradalom "előestéjé"-hez.

A nyugat-európai munkásmozgalmon belül azonban egyre inkább megerősödött a revizionizmus. Engels halála után a II. Internacionalé is a kezükbe került. Néhány év alatt kialakul a revizionizmus átfogó programja (Bernstein). Az opportunizmustól legyengült nyugat-európai munkásmozgalom egyre kevésbé tudott megbirkózni az uj körülményekből adódó feladatokkal, mindinkább képtelenné vált arra, hogy akár gyakorlatilag, akár elméletileg uj kezdeményezéseket tegyen.

Keleten a helyzet sok tekintetben másként alakult, mint Nyugaton. A cári Oroszországot - az ellenforradalmak európai védőbástyáját - lassan kikezdte a kapitalizmus vasfoga. Az 1861-es jobbágyreform megingatta a robotrendszert, s ezen a résen át megizmosodott a tőke beszivárgása a mezőgazdaságba is. A nemzetközi imperializmus is egyre erőteljesebben vonta be Oroszországot a világpiac rendszerébe. A tőkés viszonyok szétzüllesztették a faluközösséget, meggyorsitották a paraszti egység bomlását, a munkásosztály és a munkásmozgalom megerősödését. A parasztság és a még meglévő feudális erők ellentéte mellett egyre mélyebbé és erőteljesebbé vált a tőkés-munkás ellentét is. A gyarmatositásra törekvő cári politika sulyos nemzetközi ellentmondásokba bonyolódott. Az országon belül, a nemzetiségekkel szemben alkalmazott elnyomás pattanásig feszitette a nemzeti ellentmondásokat. A polgári haladás érdeke is ellentmondásba került a cárizmussal. A burzsoázia az arisztokráciával, a radikális burzsoázia a monarchista burzsoáziával. Ezzel a XIX. század végére a XX. század ele-

jére Oroszország mély, sokoldalu, bonyolult ellentétek csomópontjává, a világimperializmus leggyengébb láncszemévé vált.[7]

Több tekintetben - az óriási különbségek ellenére - hasonló helyzet volt kialakulóban a századforduló körüli Oroszországban mint az 1848 előtti Németországban. A polgári forradalom előestéjén egy viszonylag erős munkásosztály, hatalmas forradalmi parasztság és egy gyenge, a cárizmussal szemben gyáva burzsoázia állt az egyik oldalon és a cárizmus a másik oldalon. A polgári átalakulás következetes végrehajtásáért az 1905-1907-es polgári demokratikus forradalomban a munkásosztály és a forradalmi parasztság szálltak sikra.

Ilyen helyzetben igen közel került egymáshoz a polgári forradalom és a szocialista forradalom lehetősége. 1848-ban azonban még a világ legfejlettebb részén sem jöttek létre a szocialista forradalom feltételei. Most viszont az imperializmus kialakulásával ezek Oroszországban is érlelődőben voltak.

Ebben a helyzetben az oroszországi forradalmi munkásmozgalom előtt nem kisebb, mint a következő két feladatkör állt:

1. Általánositva az imperializmus törvényszerüségeit - elméletileg és szervezetileg szakitva a Nyugat-Európában elterjedt opportunizmussal - meg kellett alkotni az imperializmus korának tudományos elméletét.

2. Alkotó módon alkalmazni kellett a marxizmust az oroszországi viszonyokra, erre az országra vonatkozóan ki kellett dolgozni a munkásosztály forradalmi harcának stratégiáját és taktikáját.

Ezeket a feladatokat - a marxizmus elmélete alapján - döntően V.I. Lenin[8] oldotta meg. Nevéről kapta az imperializmus korának, a szocialista forradalmak, a szocializmus, illetve a kommunizmus építése korszakának forradalmi marxizmusa a leninizmus elnevezést.

A századfordulótól kezdve a szaktudományok terén is forradalmi változások körvonalai kezdtek kibontakozni. Az elméleti fizika terén megszü-

---

[7] Hasonló helyzet nemcsak Oroszországban alakult ki, hanem az Osztrák-Magyar Monarchiában, Bulgáriában stb. is.

[8] Lenin 1870. április 22-én született Szimbirszk (most Uljanovszk) városában. Apja középiskolai tanár volt. Lenin 1887-ben iratkozott be a kazányi egyetemre és már diák korában belépett egy marxista körbe. Rövid ideig ügyvédként működött. Kommunista tevékenységéért a cári kormány Szibériába számüzte, majd külföldre ment. Kialakitotta az ujtipusu proletárpárt elveit és megszervezte a bolsevik pártot. Közvetlenül irányitotta az orosz munkásosztály forradalmi harcát és azt 1917 októberében győzelemre vezette. Megszervezte a szocialista államot, a forradalom védelmét, felvázolta a szocializmus építése programját. 1924. január 21-én halt meg.

letett a relativitáselmélet. Einstein a tér és idő, a tömeg és energia, valamint a gravitáció uj elméletét alkotta meg. Felfedezték az atom oszthatóságát és kezdtek behatolni az atomi részek világába. Ez a két felfedezés forradalmat idézett elő a fizikában.

Megszületett a mikrobiológia és biokémia is. Felfedezték az enzimeket, a vitaminokat és a hormonokat. Jelentős előrelépés következett be a sejtosztódás és a szervek fejlődésének vizsgálata terén is. Pavlov megalapozta a magasabbrendü idegtevékenység működésének tudományos elméletét. Ezek az eredmények is uj feladatokat szabtak a marxista filozófia művelői elé.

Lenin első filozófiai jellegü irása is már az uj körülmények, mindenekelőtt az orosz belső állapotok kérdésével foglalkozott. A narodnyikok ugyanis azt hirdették, hogy a kapitalizmus Oroszországban véletlen jelenség. Tagadták a munkásosztály forradalmi szerepét, csak a parasztságot tekintették forradalminak, ha nagy egyéniség áll az élére.

Ezen az alapon társadalomfilozófiájukban azt állitották, hogy a társadalom menetét és mindenkori állapotát rengeteg tényező határozza meg, melyek között nincs rangsor, és az egyiket a másikra, vagy valamennyit egy alapvetőre nem lehet visszavezetni. Valójában azonban nem tartották magukat ehhez a sokténvezős elmélethez. Az egyének vágyait, kivánságait, akaratát nyilvánitották döntő tényezőnek, tehát szubjektivisták voltak. Tagadták a társadalom objektivitását, törvényszerü meghatározottságát és fejlődését. Lebecsülve a néptömegeket, azzal vádolták a marxizmust, hogy tagadja az egyén történelmi szerepét és eltulozza a "durva gazdasági tényezők" szerepét a történelemben.

Lenin több művében bizonyitotta be álláspontjuk tarthatatlanságát, védte meg a marxi társadalomfelfogást. Filozófiai szempontból különösen a "Kik azok a népbarátok és hogyan hadakoznak a szociáldemokrácia ellen?" (1894) c. emelkedik ki. Ebben Lenin rámutatott, hogy a marxizmus sohasem tagadta a társadalmi viszonyok sokrétüségét, az eszmék, a vágyak és az egyén szerepét a történelemben. De a vágyakat, eszméket tekinteni a társadalom döntő tényezőinek annyi, mint megmaradni a felszinen. A marxizmus társadalomfelfogása lenyúl az eszmék, a vágyak, az akaratok gyökeréig. Marx ezt tette, amikor a társadalmi élet különféle területei közül kiemelte a gazdaságit, a társadalmi viszonyok összegéből a termelésit, mint alapvetőket, elsődlegeseket, a többi viszonyokat meghatározókat. Ezzel vált tulajdonképpen a társadalomfelfogás, a szó szigoru értelmében tudománnyá.

Lenin már ezekben a müveiben megkezdte a kapitalizmus természetének beható vizsgálatát. Ez a beható, rendkivül mély és alapos vizsgálat vezette el az 1910-es évek közepére az imperializmus elméletének kidolgozásához ("Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" 1916). Lenin kimutatta, hogy a szabadversenyes kapitalizmus imperializmussá, a tőkés rend uj, s egyben utolsó szakaszává, a proletárforradalmak előesté-

jévé változott. Az imperializmusban - mutatott rá - a szocialista forradalom első győzelme lehetséges egy vagy egynéhány, nem feltétlenül a legfejlettebb tőkés országokban is, amelyek, vagy amely az imperializmus gyenge láncszemét képezi; így Oroszországban is.

Az 1905-ös orosz polgári demokratikus forradalom veresége időleges visszaesést okozott az orosz munkásmozgalomban. Főként a forradalmi munkásosztályhoz csatlakozott kispolgárság és értelmiség körében eredményezett kiábrándultságot, ami világnézetileg a polgári filozófia felé való fordulásukban, annak a marxizmussal való összeegyeztetési kisérleteikben nyilvánult meg. Különösen az empiriokriticizmus különböző árnyalatai kezdtek erőteljesen behatolni a munkásmozgalom soraiba. Ez késztette Lenint arra, hogy a párt világnézeti alapjainak tisztasága érdekében birálat tárgyává tegye az empiriokriticizmus nyugati és oroszországi formáit. Ezzel kapcsolatos "Materializmus és empriokriticizmus" (1908) c. munkája.

Az empiriokriticizmus a nyugat-európai imperializmus talaján született meg. Felhasználva a fizika uj eredményei (az atom oszthatósága, a relativitás elmélet) nyomán bekövetkezett válságot, a machisták[9] filozófiájukat rendkivül eredeti, a materializmus és az idealizmus "fölé" emelkedő, "tudományos" világnézetként propagálták. Abból a tényből, hogy az atom osztható, hogy az elektronnak csak elektrodinamikai tömege van stb. azt a hibás következtetést vonták le, hogy az anyag eltünt, a materializmus elvesztette létjogosultságát. A világ lényege az un. "világelemek"-ből áll, amelyek az Én vonatkozásban "pszichikaiak", egymás vonatkozásában pedig fizikaiak. A "fizikai" nem létezik a "pszichikai", a természet az "én" nélkül.

Lenin "Materializmus és empiriokriticizmus" c. művében kimutatta, hogy ez az irányzat korántsem teljesen uj és eredeti. A XVIII. század elején létrejött szubjektiv idealizmus (Berkeley és Hume) egyik modern változata. Ezen kivül a fizika uj eredményei sem adnak alapot egy ilyen világnézet számára. Ezek csak a mechanikus, metafizikus materialista és nem az általában materialista világkép elégtelenségét bizonyitják. Az empirokriticisták ezt nem értették meg. A materializmust azonositották a XVII-XVIII. századi mechanikus formáival. Tudomásul sem vették, hogy a marxista materializmus dialektikus és történelmi materializmus, amely semmiképp sem azonositja az anyagot az oszthatatlan atomokból álló mechanikai tömeggel biró tárgyak összességével. Igy a fizika uj eredményei valójában nem mondanak ellent, hanem ellenkezőleg, megerősitik ennek a materializmusnak azt az állitását, hogy az anyag kimerithetetlen, minőségileg is különböző formák végtelen sokaságából áll.

Ebben a munkában határozta meg Lenin az anyag dialektikus materialista fogalmát, adta meg e meghatározás tartalmi és logikai megindoklását, tett különbséget az anyag szerkezeti sokfélesége és kimerithetlensége, va-

---

9/ Mach osztrák fizikus és empiriokriticista filozófus követői.

lamint a között az egyetlen abszolut tulajdonsága között, hogy a tudattól függetlenül létező objektiv realitás. Lenin ezzel lényegesen továbbfejlesztette a dialektikus materializmust.

Az empiriokriticisták a metafizikával nem a dialektikát, hanem a relativizmust állitották szembe és igy azt állitották, hogy az anyag és a tudat nem azonosak ugyan, de nem is ellentétesek. Csak egymás viszonyában léteznek. Azzal vádolták a materialistákat, hogy metafizikusak, amikor elismernek a tudattól különböző és független anyagot.

Lenin e kérdésben is kimutatta az empiriokriticista felfogás tarthatatlanságát, megvédte és továbbfejlesztette a dialektikus és történelmi materializmus álláspontját. A szaktudományok eredményei azt bizonyitják - irta, - hogy az anyag az ember, sőt mindenféle érzékelőképességgel rendelkező lény, tehát minden pszichikum és tudat előtt is létezett. A tudat viszont az anyag, az agy terméke. Az anyag és a tudat között tehát ebben az összefüggésben az elsődlegesség és a másodlagosság tekintetében, valóban abszolut ellentét áll fenn. Az, hogy az anyag a tudattól függetlenül létező objektiv realitás, a tudat pedig az anyagtól függő érzet, képzet, gondolat, akarat - abszolut ellentét. E vonatkozáson tulmenően viszont ellentétük viszonylagos. Az előbbi tagadása a materializmus és idealizmus összekeverését, az utóbbié az anyag-tudat viszony metafizikus felfogásaiba való visszaesést jelenti. A dialektikus és történelmi materializmus egyik hibába sem esik. Az empiriokriticisták az anyag-tudat ellentétének abszolut mozzanatait tagadják (ezt teszik ellentétes előjellel a vulgármaterialisták is) és az idealizmus - materializmus összekeverésére törekszenek, a világnézeti frontok elmosására, szubjektiv idealista alapállásuk elkendőzésére.

Lenin az anyag-tudat viszony abszolut és relativ mozzanatainak dialektikáját az "Empirokriticizmus"-ban ismeretelméletileg is érvényesitette. A machisták csak relativ igazságot ismertek el. Tagadták az örök igazságot, a relativ igazságok abszolut elemeit, az igazság objektivitását és a gyakorlat ismeretelméleti szerepét. Ezzel a relativista-szubjektiv idealista felfogással szemben Lenin azt hangsulyozta, hogy az igazság objektiv, mert az igaz ismeret tárgya az ismerettől függetlenül létezik. Ez az igaz ismeret viszont elválaszthatatlan attól, aminek az ismerete. Ha az igaz ismeret az objektiv valóság hü tükrözése tudatunkban, akkor minden igaz ismeretben kell lenni maradandó, abszolut igaz elemnek is. Az abszolut igazság tagadása tehát végső soron az objektiv igazság tagadása is. A gyakorlat sem csak abszolut ellentétben van az elmélettel, sőt ismereteink igazságát végső fokon csakis a gyakorlat képes megbizhatóan igazolni. A megismerés nem független a gyakorlattól. Éppen ellenkezőleg! A gyakorlat játszik döntőszerepet abban. Rendkivül fontosak Leninnek a gyakorlati központi ismeretelméleti szerepére és a gyakorlatnak, mint az igazság abszolut és relativ kritériumára vonatkozó elvi tételei.

Lenin nagy figyelmet szentelt a dialektika tárgyalásának is. Az első világháboru idején irt "Filozófiai füzetek" központi témája a dialektika.

Különösen az imperializmus lényegének és ellentmondásainak feltá-

rásához, s ebben a helyzetben a forradalmi munkásmozgalom stratégiájának és taktikájának kidolgozásához volt szükség a dialektika tanulmányozására. Marx is, amikor "A tőke" megirásán dolgozott, több alkalommal tanulmányozta Hegelt, a nagy idealista dialektikust, hogy a dolgok dialektikájának elemzését megkönnyitse a maga számára. Lenin is ugyanezt tette. 1914-től kezdve Bernben filozófiai kérdések, főleg a hegeli dialektika tanulmányozásába kezd, konspektusokat, kivonatokat készit, megjegyzéseket tesz. A "Filozófiai füzetek" ezek gyüjteménye.

Lenin a dialektikát igen sok vonatkozásában, rendkivüli gazdagságában vizsgálta. Jól mutatja ezt, hogy még összefoglalva is, a dialektika 16 elemét különböztette meg. A dialektikáról szól a gyüjteményben megtalálható egyik töredéke is. ("A dialektika kérdéséhez".) Főként az ellentétek, a fejlődés, az összefüggések, a kölcsönhatás, az átmenetek sokfélesége és fokozatai, a megismerés, a fogalmak, az elmélet és gyakorlat dialektikája kötik le Lenin figyelmét.

Annak ellenére, hogy a "Filozófiai füzetek"-ben foglalt anyagok nem alkotnak közlésre szánt, befejezett munkát, alapos tanulmányozása jelentősen elősegitheti a dialektikus és történelmi materializmus alkotó, sokoldalu megértését, segithet a mai filozófiai problémák megoldásában. Betekintést nyujt Lenin szellemi műhelyébe, megvilágitja munkamódszerét, gondolkodásmódját.

A szocialista forradalom helyzetének érlelődésével az opportunisták egyre gyakrabban és élesebben támadták és revidiálták a marxizmus forradalom- és államelméletét. Kautsky pl. azt állitotta, hogy az állam az osztályok kibékitésének szerve, a proletariátusnak nem kell forradalomban megdöntenie a burzsoázia hatalmát, szétzuznia államgépezetét és saját államot, proletárdiktaturát létrehozni, hanem a polgári demokrácia eszközeivel kell hatalomra jutnia és a burzsoá államgépezetet kell megtartania.

Lenin "Állam és forradalom" (1917) c. művében szállt szembe ezzel az elmélettel, bebizonyitva, hogy a marxista állam- és forradalomelmélet alapelvei az imperializmus korszakában is érvényesek. Ellentétben Kautskyval és egyetértve Engelsszel - irta Lenin - hogy az állam az osztályellentétek kibékithetetlenségének terméke, az osztályuralom eszköze. A burzsoá állam a kizsákmányolás eszköze, s ugy összefonódott a magántulajdonnal, hogy azt forradalom nélkül nem lehet meghóditani, s a forradalom után nem lehet felhasználni. A proletariátusnak szét kell majd zuznia a kizsákmányoló államot, és uj, saját államgépezettel kell felcserélnie. Marx és Engels ezt már az 1848-as forradalmak után észrevették és megállapitották. Az azóta eltelt időszakban a burzsoá állam összefonódása a magántulajdonnal nem csökkent, hanem növekedett. Marxista tehát csak az lehet, aki az osztályharc elismerését kiterjeszti a proletárdiktatura elismeréséig.

A következő részekben Lenin a proletárdiktatura lényegéről szóló marxi és engelszi álláspontokat foglalta össze. Abban az időben még csak a Párizsi Kommün tapasztalatai álltak rendelkezésre, s igy ez a rész Marx "Polgárháboru Franciaországban" c. művén alapszik.

Lenin ebben a művében részletesen foglalkozott az állam elhalásának alapjaival és feltételeivel is. Kiemelte Marxnak és Engels-nek azt a gondolatát, hogy a proletariátusnak csak ideiglenesen van szüksége államra. A kommunisták az állam, minden erőszak megszüntetését tűzik ki célul. Az állam azonban nem egyszerre, hanem történelmileg igen hosszu időszak folyamán fog elhalni. A szocializmusban, ahol még munka szerinti elosztás van, osztályok vannak, szükség van jogra és államra. Az állam a kommunizmusban hal majd el, amikor megszűnnek az osztályok, ahol a munkát képesség szerint, az elosztást pedig szükségletek szerint végzik, s mindenki önállóan megtanulta a vezetést, nyilvántartást és ellenőrzést és a társadalmi együttélés kommunista szabályainak megtartása szokássá válik.

Lenin "Állam és Forradalom" c. müve befejezetlen maradt. Munkáját az 1905-1907-es orosz forradalmak tapasztalatainak általánositásával akarta folytatni. Erre azonbn már nem került sor, mert a valóságban kezdődött meg a szocialista forradalom.

5. A marxista filozófia 1917-től napjainkig tartó fejlődési szakaszáról

1917 októberében Oroszországban győzött a szocialista forradalom. Megkezdődött a kapitalizmusból a szocializmusba, a szocialista forradalom egy, majd több országban való építésének, a Szovjetunióban a szocializmus felépítésének korszaka, a szocialista és kapitalista világrendszer küzdelmének, a gyarmati rendszer széthullásának, a forradalmi munkásosztály hatalmas méretű győzelmeinek korszaka.

A munkásosztály hatalomra kerülésével, a szocializmus építésének megkezdésével egy egészen uj helyzet adódott a marxizmus elméletének számára. Most már nemcsak a tőkés renden belüli forradalmi gyakorlattal, hanem a szocializmus építésének gyakorlatával is kapcsolatba lépett. Ez a helyzet egyrészt megvalósításának igazi és hatalmas lehetőségeit nyitotta meg, másrészt uj és bonyolult ellentmondások forrásává is lett számára.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme a leninizmus igazságát is végérvényesen bebizonyitotta. A leninizmus átlépett Oroszország határain, nemzetközi áramlattá szélesedett.

Ebben az időszakban a termelőerők és a szaktudományok fejlődése is soha nem látott mértékben meggyorsult. Megalkották a kvantumelméletet; megkezdődött a mesterséges maghasitás. Atomreaktorokat és atombombát állitottak elő. Megalkották az elektron-mikroszkópot és a televiziót, a radartechnikát és a rádiócsillagászatot. Megszületett a kibernetika. Elektronikus önvezérlésü gépeket építenek, amelyek bonyolult matematikai, logikai és fordítási feladatok megoldására is képesek. Lökhajtásos gépeket és rakétákat, mesterséges holdakat és űrhajókat szerkesztettek. A kvantumelmélet alapján uj kémiai elmélet született. Rohamos fejlődést ért el a biokémia. Jelentős előrehaladás történt az élet keletkezésének tudományos feltárásában. Nagyon sokat fejlődött a magasrendü idegtevékenység fiziológiája és a pszichológia is.

E korszakban a marxista filozófia fejlődésének felvázolása rendkivül nehéz. A marxista filozófia müvelése világméretüvé vált, s igy az eredmények összefogása óriási áttekintést igényel, amit a marxista filozófiatörténeti tudomány eddig még nem végzett el. Egy időben a személyi kultusz nehezitette meg nemcsak alkotó módon való kezelését, hanem az eredmények publikálását, értékelését és elismerését is. Igy - különösen a Lenin halála utána időszakról - csak néhány megjegyzést tudunk tenni.

Az 1917-es Nagy Októberi forradalommal kezdődő korszak első hat

évében továbbra is Lenin tevékenysége emelkedett ki. Mindenekelőtt a szocialista forradalom győzelmének tanulságaival, a szocialista forradalmat ért elméleti támadásokkal foglalkozott.

A burzsoázia képviselői mellett a munkásmozgalmon belül az opportunizmus, a revizionizmus is élesen támadta a szocialista forradalmat és a munkásosztály szovjetunióbeli hatalmát. Többek között azzal az elmélettel léptek fel, hogy Oroszország elmaradott és igy nem lett volna szabad a munkásosztálynak magához ragadnia a hatalmat. A megvalósitott proletárállam nem demokrácia, hanem erőszak, diktatura (Kautsky).

Lenin "A proletárforradalom és a renegát Kautsky" (1918) c. és több más irásában bebizonyitotta, hogy a proletárdiktatura demokrácia a volt kizsákmányoltak, tehát az óriási többség számára is diktatura az osztályellenség, a proletárdiktaturát megdönteni törekvők számára. Ezért a történelem legdemokratikusabb államáról van szó. Lenin nyiltan megmondta, hogy abból valóban sok nehézség adódik, hogy a szocialista forradalom először nem a legfejlettebb kapitalista országokban győzött, De el kellett kezdeni, mert a társadalmi ellentmondások fentebb vázolt összefonódása folytán itt nyilt erre először reális lehetőség. Ha az orosz forradalmi erők ezt nem tették volna meg, sem az oroszországi dolgozók, sem a nemzetközi munkásosztály soha nem bocsátotta volna meg ezt a mulasztásukat. Ebből csak az következik -irta Lenin -, hogy ebben az országban nehezebb és hosszadalmasabban tartó folyamat lesz a szocializmus épitését folytatni és befejezni.

A forradalmi marxizmus-leninizmust támadó teoretikusok elméleti módszerükben gyakran az eklekticizmust alkalmazták. A sokoldalu elemzés dialektikus követelményét eltorzitották, nem kapcsolták össze a lényeges, alapvető összefüggések kiemelésének elvével, a fejlődés szempontjával és a gyakorlattal. Az eklekticizmus a sokoldalu elemzés cimén innen is, onnan is "kiszakitott" egy darabot, a lényegtelent lényegesnek igyekezett beállitani. Lenin felfedezte ezt a módszert, kimutatta tudománytalan és önkényes jellegét és szembeállitotta vele a dialektikus logika tudományos módszerét (különösen: "Még egyszer a szakszervezetekről" (1921) c. irásában).

Komoly károkat okoztak a forradalmi munkásosztálynak a proletárforradalom "baloldali" eltorzitói is. A forradalmi munkásosztálynak ezektől, a munkásosztály forradalmiságát is tullicitáló, valójában türelmetlen kispolgároktól is el kellett magát határolnia. Lenin a "Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége" (1920) c. irásában, általánositva a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatait, rámutatott a "baloldali" elhajlás elvi hibáira, osztálytartalmára és leküzdésének szükségességére.

Lenint ebben az időben ismét erősen foglalkoztatta a szocialista forradalom és állam tartalmi azonosságának és formai sokféleségének kérdése is. Tisztázni kellett, hogy az orosz proletariátus forradalmában mi a nemzetközi, az általános és mi a sajátos, orosz jelenség. Lenin ebből a szempontból is felfigyelt a magyar Tanácsköztársaság megalakulására. "Üdvöz-

let a magyar munkásoknak" (1919) című írásában rámutatott a magyar forradalom nagy jelentőségére, ami - többek között - abban is állt, hogy itt a proletárdiktatura nem véres polgárháborus formában valósult meg. Győzelme, konkrét megvalósulási formája különbözött a szovjettől, de tartalmilag azonos volt az orosz munkásosztály diktatúrájával.

Lenin elemezte az osztályharc különböző formáit és feladatait is a proletárdiktatura győzelme után. "A nagy kezdeményezés" (1919) c. írásában megfogalmazta az osztályok alapvető, döntő ismérveit. Kifejtette, hogy (természetesen más módon) az osztályharc a proletárdiktatura körülményei között is tovább folyik, és hogy az osztályokat csak osztályharcban és az antagonisztikus termelési viszonyok felszámolása során lehet majd megszüntetni.

Lenin foglalkozott a társadalmi tudat, az erkölcs, a kultura, a tudományok, a filozófia kérdéseivel is az Októberi Forradalom után. Különösen a szocialista erkölcs és kultura kialakitását, a burzsoá erkölcs és kultura elleni harc különböző akkori feladatait tartotta szem előtt. "A harcos materializmus jelentőségéről" (1922) című cikkében külön elemezte a marxista filozófia feladatait. Fontos feladatként jelölte meg a burzsoá filozófia és a vallás elleni harcot, amelyben a marxista filozófiának támaszkodnia kell a megelőző materialisták nagy eredményeire is. A filozófia másik nagy feladatát abban jelölte meg, hogy tartson lépést a szaktudományok fejlődésével, alakuljon szoros szövetség szaktudósok és filozófusok között. Végül fontos feladatként határozta meg azt is, hogy filozófiánk legyen a tömegek nevelésének eszköze is.

Lenin halála után a Szovjetunióban a leninizmus ellen támadó "bal" és jobboldali erők tevékenysége megerősödött. Tagadták a leninizmus marxista jellegét, nemzetközi jelentőségét, a szocializmus egy országban való felépithetőségét. Kommunista teoretikusok egész sora állt csatasorba Lenin eszméinek megvédéséért. E vita során foglalta össze és fejlesztette tovább egyes vonatkozásokban Sztálin a lenini tanitások lényegét ("A leninizmus alapjai" 1924, "A leninizmus kérdéseihez" 1926). Sztálin későbbi elmélet munkáiban egyre több leegyszerüsitő, dogmatikus vonás jelentkezett, sőt hibás tételek is szerepelnek, amelyek hátráltatták a filozófia fejlődését, és nem egyszer károsan befolyásolták a politikai gyakorlatot is.

A szocializmus épitése megkövetelte a széles néptömegek világnézeti és politikai nevelésének meggyorsitását és azt, hogy a tudományok minden ágát a marxizmus-leninizmus eszméi hassák át. Számos füzet és könyv jelent meg, amelyekben népszerüsitették a klasszikusok müveit. Megjelentették Marx és Engels több, még ki nem adott, vagy teljes egészében ki nem adott irásait (Marx-Engels: A német ideológia, Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, Engels: A természet dialektikája.) Vita bontakozott ki értékelésük körül, valamint a bennük rejlő tételek értelmezéséről (az elidegenedés, az ifju és a későbbi Marx viszonyának kérdésében stb.).

A fasizmus elleni harc és a fasizmus elleni széles egységfront meg-

teremtése több elméleti kérdés megoldását követelte meg, mindenekelőtt a fasizmus lényegének, gyökereinek feltárását. E tekintetben kiemelkedő munkát végzett G. Dimitrov.

A marxista-leninista filozófia és ideológia jelentős fejlődése ment végbe Olaszországban, Franciaországban, Kinában és más országokban is. Olaszországban A. Gramsci és P. Togliatti tevékenységét emelhetjük ki. Gramsci "Börtönfüzetei"-ben a filozófia és a társadalmi gyakorlat viszonyával, a kultura filozófiai problémáival foglalkozott és jelentős eredményeket ért el a polgári filozófia bírálata terén is. A francia G. Politzer Bergson intuicionizmusát és szubjektiv idealizmusát bírálta. Mao Ce-tung a kinai forradalmi mozgalom tapasztalatainak tükrében az "ellentmondások" és a "gyakorlat" világnézeti problémáit vizsgálta. [10/]

A marxista filozófia továbbra is alapvetően pozitiv fejlődését azonban a harmincas évek közepétől kezdve fékezni kezdte a kialakuló személyi kultusz dogmatikus hibáinak jelentkezése. Korlátozták az önálló, bátor alkotó munkát és vitát, még a marxista alapokon álló tudósok és filozófusok számára is. Azt a helyes elvet, hogy a filozófiát össze kell kapcsolni a társadalmi gyakorlattal, kezdték tulhajtani. A filozófia általános elméleti és történeti kérdésekkel foglalkozó részét háttérbe szoritották. Az ujabb szaktudományos eredmények filozófiai általánositása leszükült és lelassult. Egyoldaluvá vált a polgári filozófia kritikája, és szinvonala is visszaesett. Sztálin filozófiai munkáinak jelentőségét eltulozták, mig a marxizmus klasszikusainak elméleti hagyatékát háttérbe szoritották.

A SZKP. XX. kongresszusa nyomán megkezdődött a dogmatikus hibák bírálata és kiküszöbölése. A marxista filozófia fejlődése meggyorsult. A fejlődésnek ezt a meggyorsulását a társadalmi életben bekövetkezett változások is megkövetelték. A tudományos-technikai forradalom kibontakozása, az ember helyének megváltozása a termelésben, a szaktudományok fejlődésében bekövetkezett minőségi ugrás, az erőviszonyok eltolódása a világpolitikában, a két világrendszer létrejötte és harca, a gyengén fejlett országokban végbement változások stb. uj problémákat vetettek fel a filozófia számára is. Jelentős kezdeti eredmények születtek és viták bontakoztak ki az objektiv és szubjektiv tényezők viszonyának, a szociális folyamatok előreláthatóságának, a társadalmi tudat fejlesztésének, a társadalmi struktura változásának, a háboru és béke, a forradalom formái, a nem kapitalista ut stb. kérdéseiben. Komoly előrehaladás kezdődött meg a természettudományok legujabb eredményeinek (kvantumfizika, kibernetika, idegfiziológia stb.) általánositása, és a mai burzsoá filozófia bírálata terén is. Kutatások kezdődtek meg a szociológia, a személyiségelmélet, a szemantika és számos más területen is. A marxista filozófia müvelésének és propagálásának szinvonala is számottevően emelkedett.

[10/] Elméleti tevékenységében az utóbbi időben azonban felülkerekedett a dogmatizmus és a személyi kultusz.

E jelentős megélénkülés és fellendülés közben ismét jelentkeznek napjainkban is a marxista elmélet különböző irányu eltorzitásai. A tőkés konjunktura viszonyait abszolutizálva a szocialista rend önkritikáját és hibáit kihasználva a revizionizmus ujabb formái jönnek létre és terjednek erőteljesen. Ezek a marxista filozófia nem egy alapvető kérdését, vagy éppen egyik vagy másik fő részét torzitják el, vonják kétségbe, vagy vetik el. A "baloldaliság" és a dogmatizmus uj változatai is jelentkeznek (lásd a kinai "kulturális forradalom" stb.), amelyek gátolni próbálják azt, hogy a marxista filozófia lépést tartson a társadalmi gyakorlat és a szaktudományok rohamos fejlődésével, hogy kialakitsa uj korszakunknak megfelelő uj formáját. Ezért a forradalmi munkásosztály ideológusainak ma is éles és szivós harcot kell folytatnia nemcsak a burzsoá filozófia különböző irányzataival, hanem a marxista filozófia tételeinek revizionista és dogmatikus torzitásaival is. Ennek is döntő jelentőségü módja az, hogy fő figyelmüket a korunk által felvetett társadalmi és tudományos problémák elvi elemzésére, közöttük a kommunista mozgalom előtt álló döntő feladatok megoldását elősegitő problémák elméleti megoldására, valamint a marxizmus klasszikusainak alkotó müvelésére, terjesztésére, forditják. Erőfeszitéseik nyomán, melyeknek mind jelentősebb eredményei mutatkoznak, a marxizmus-leninizmus korunk legjelentősebb eszmei áramlatává lesz.